

Bajnok-ság

– lélektani jegyzet –

„Azt hittem, nincs Isten, de már tudom,
 hogy tévedtem: az Isten én vagyok.”

(Falfirka)

„Ha van egy könyvem, amely eszemül, egy lelkipásztorom, aki lelkiismeretemül szolgál, s egy orvosom, aki megszabja az étrendemet stb., akkor igazán nincs szükségem arra, hogy magam fáradozzam. Ha fizetni tudok, nem kell gondolkodnom, elvégzik helyettem mások ezt a bosszantó munkát.” Ugyanakkor minden ember számára elérhető egy „értelmes önbecsülés” – aminek viszont elengedhetetlen feltétele a saját gondolkodás. Az egyén „önálló gondolkodásra hivatott”, és „eszének nyilvános használatát” sem lenne szabad akadályozni. Joga van arra, hogy nyilvánosan, „az olvasók teljes közösségének színe előtt gondolkodjon”: tudományos igénnyel kifejtse a nézeteit, módot adva ezzel, hogy mind mellettük, mind ellenük szóló érveket fogalmazzanak meg a többiek.

Más a helyzet, amikor az egyén „polgári tiszttségben vagy hivatalban” cselekszik. Itt tudományos téziseket is tilos hangoztatni, és mérlegelés nélkül kell végrehajtani azt, amire alkalmazták: „nem habozhat a rárótt feladatok elvégzésében, sőt, ha kotnyelesen bírálhatja ama megbízatásokat, akkor ez olyan botrány, amelyért (mivel általában törvényteleniségekre ösztönözhet) megbüntethető.”

A felidézett álláspontot Immanuel Kant fejtette ki 1784-ben, és az a későbbiekben számos követőre talált. A gondolati szabadság és a gyakorlati engedelmesség közötti „munkamegosztás”, kompromisszum az állami alkalmazást vállaló egyén kettős önszemléletéhez vezet. De jobban belegondolva, ez a megkettőződés, meghasonlás („tudathasadás”) olyan hivatalos elvárás, amely minden állampolgárra kiterjed. A törvényi előírás és a magánvélemény, személyes meggyőződés gyakran elválik egymástól.

A XIX. század közepén Max Stirner kísérletet tett a külső kötöttségektől mentes, belsőleg nem meghasonlott, egypólusú individuum elméleti megalapozására. Központi kategóriája a teljes egyén, akinek az életét a személyes Én szervezi, kormányozza. Általános útmutatása: „ne akarjatok más lenni, mint amik vagytok”. Ne a társadalmi környezetre, a külső érvényesülés lehetőségeire figyeljetelek, hanem „magatokat keressétek”. „Legyetek mindenható Én.”

A stirneri egyén „magából indul ki és magához tér vissza” – ez valamennyi megnyilvánulására érvényes. A maga számára mindenható. Véges, halandó Én-ként mindenható. Elszámolással kizárólag önmagának tartozik (úgymond, csak a teste és a vágya szervesen az övé). Önmaga előtt viszont azért is felelős, hogy korlátozatlanul legyen saját maga. Hogy „féktelen Én-je” belső kompromisszumokat se tűrjön el: semmi ne gátolja hajlamainak, késztetéseinek akadálytalan érvényesülését. Bármit meg kell cselekednie, amire vágyat, belső ösztönzést érez.

Egyaránt változó és egységes a stirneri individuum. Gazdag, sokszínű megnyilvánulásai a teljes lényével vannak összhangban. Egyszerre gyökerezik a stabil Énben és kötődik a mindenkori pillanathoz.

Az egyénnek állandóan cserélődő új gondolatai és új vágyai keletkeznek. A féktelen Én-em kizárja a vágyak és gondolatok bármilyenü megrögződését, folytonosságának erőltetését. Egy jelenlegi vágyam nem lehet akadálya annak, hogy a következő pillanatban más – akár ellentétes – vágyam támadjon, és azt kövessem. Nem számít, hogy most éppen milyen gondolatot képviselek – ez a jövőt illetően semmire nem kötelez. Nem megengedhető, hogy a tegnapi nézetem vagy akaratom szolgáivá váljak. Énem mindenkori – akár folyamatosan átalakuló, változó – útmutatásait fegyelmezetten hajtom végre.

Az állam és az egyén konfliktusa Stirnernél elkerülhetetlen. A hatalom nézőpontja, hangsúlyozza: „aki nincs velem, az ellenem van”. Ezért az állam – úgymond – arra törekszik, hogy senkinek ne legyen saját, önálló akarata. A féktelen Én-t bűnözőnek tekinti. Stirner felfogásában viszont az Én-em ellen éppen azzal vétkezem, ha fékeket alkalmazok: ha nem engedelmeskedem az összes vágyamnak. (Hiszen legfőbb kötelességünk a testünkre figyelni és kielégíteni a vágyainkat.) „Minden fennálló jog – idegen jog.” A rögzített, készen kapott állami jogrend, amit „úgy adnak”, a féktelen Én számára elfogadhatatlan. „Hogy jogomban áll-e valami, arról kizárólag én döntök.” Nincs jogom valamit nem önszántamból tenni, de mindenre jogom van, amit

önszántamból teszek. Például – ha késztetést érzek rá – „magamat jogosítom fel a gyilkolásra.”

A külső kötöttségektől mentes, egypólusú stirneri egyént semmilyen következmény fenyegetése nem tarthatja vissza attól, hogy aktuális vágyának minden pillanatban érvényt akarjon szerezni. Egy kellemetlen folyomány esélye nem ok az önmegtagadásra. Indokoltan vonják felelősségre, ha rajtakapják valamilyen törvénysértésen: a büntetésért csak magát okolhatja. A hátrányos következmény azonban egyáltalán nem változtat a lényegen: „Ha sikerül a büntény, »jogosan« cselekedett, de ha melléfog, akkor is »jogosan« cselekedett”.

Stirner stratégiai célja – jól láthatón – nem a fennálló rend átalakítása, megdöntése, hanem a fölébe emelkedés. Krisztus példájára hivatkozik: ő sem a hatalom ellen bujtogatott, nem a társadalmat akarta megváltoztatni („mit sem törődött a befalazottak fájdalmával”), hanem kívül helyezni magát, elszakadni tőle. Stirnernél az egyént a féktelen ÉN, a szubjektivitás önvédelmi önkénye – ha mástól nem is – megóvjá a megkettőződéstől: a személyes és az állampolgári lét közötti meghasonlástól.

*

Míg Stirner a szubjektivitás elsőbbségének akar érvényt szerezni a külső valóság kényszereivel szemben, addig Dosztojevszkij hivatalnok a még tovább megy: vágyaiban magának az objektív realitásnak a törvényszerűségei is feloldódnak, válnak képlékennyé. A világ szabályoktól mentes képéhez vonzódik és lázad az ellen, hogy következetes rendet keressünk a valóság működésében. Az egyén számára teljes függetlenséget, totális önállóságot követel. „De hát mi közöm nekem a természet törvényeihez meg a számtanhoz, amikor nekem valahogy nem tetszenek ezek a törvények, és nem tetszik a kétszer kettő négy sem!” „A kétszer kettő négy olyan, mint egy nyegle ficsúr, aki kezét csípőre téve az utunkba áll és köpköd. ...– hát néha a kétszer kettő öt is nagyon kedves kis dolog.”

Az egyéni élet konkrét változatosságát többre becsüli a nyugalomnál, a biztonságnál, a kiszámíthatóságnál: „egyelőre még élek, és vannak vágyaim.” A vágyak pedig sokfélék, sőt, gyakorta cserélődnek is, és nem hagyják magukat elnyomni racionális megfontolásoktól. A külső eredményeknél fontosabb lehet számomra, hogy ne kelljen önmagam ellenére viselkednem: „az ember, bárki legyen is, mindig és mindenütt úgy szeretett cselekedni, ahogy akart, nem pedig úgy, ahogy a józan ész és az előny parancsolta; akarni pedig akarhat

bárki bármit a saját érdekei rovására is, sőt néha határozottan kell is akarnia... A saját önálló, szabad akarata, a saját szeszélye, ha az akár szörnyű is, a saját fantáziája, ha néha az örületig felhevül is – mindez együttvéve az a kifejtett, az a legelőnyösebb előny, amelyet nem lehet besorolni semmilyen rubrikába, és amely miatt minduntalan pokolba repül minden rendszer és elmélet.”

*

Egy állami alkalmazott a minap törvénysértés miatt bírságot szabott ki. Azt cselekedte, amit a hivatali munkaköre előír. Azt, amiért a fizetését kapja. Vezető politikus helyre tette a „stréber” hivatalnokot. Tettéért kigúnyolta, bírság-bajnoknak nevezte.

A történetben megmutatkozik, hogy a vezető politikus nem a kanti álláspontra helyezkedik: államhivatalnoktól nem minden esetben várna el bizonyos munkahelyi előírások betartását, feladatok ellátását. Az is megmutatkozik, hogy a vezető politikus nem megszállottja a törvénytiszteletnek: megesik, hogy nyíltan is pártolná érvényben levő törvények megszegését. Megjegyzéséből kiderül, hogy Kanttal szemben inkább egy stirneri típusú „szabadosabb” felfogásnak a híve. Azt sugallja, hogy – mintegy felszabadulva a törvények bürokratikus előírásai alól – automatikus jogkövetés helyett döntően a saját kockázatunkra kell cselekedni. Gesztusának pedagógiai üzenete: az viselkedik helyesen, aki nem általános szabályokhoz igazodik, hanem elsősorban saját magára számít és így próbál lavírozni. És mivel – jobban belegondolva – minden állampolgár a fennálló jogrend „beosztottja”, alárendeltje, az üzenet hatóköre, érvényessége nem szűkíthető le a hivatali adminisztráció tagjaira.

*

Mi állhat a mögött, hogy a vezető politikus – módszertani szempontból lényegtelen, hogy elvileg vagy csak esetileg – a törvénytisztelettel szemben nyilatkozik? Mi ez, ha nem a törvénysértés iránti engedékenység, megértő tolerancia!? Mivel mégsem egy szállodai portás igazít útba, hanem Országos Vezetőről van szó, fel kell tételzni, hogy nem pillanatnyi hangulatának adott hangot, hanem valós társadalmi állapotok és megfontolások tükröződnek vissza a szavaiban.

*

A vezető politikus útmutatása visszatükrözi, alátámasztja azt az általános tapasztalatot, hogy az országos állapotokban – a korábbiakhoz

képe – jelentős változás zajlik. Lényegesen csökkent a társadalmi mozgások átláthatósága, kiszámíthatósága. Kevésbé mutatkoznak olyan szabályszerűségek, amelyek lehetővé tennék a biztos eligazodást. Elsősorban nem az akadályozza az előrelátást, hogy a társadalmi folyamat – soktényezős lévén – nagyon bonyolult és ezért nehezen áttekinthető. Azért érzékeljük eleve képlékenynek, mert erősödik benne egyfajta esetlegesség. Mintha titokban eltörölték volna a rendszer bizonyos „gravitációit”, és semmilyen más kapaszkodó, egyértelmű orientáció nem lépne a helyükbe.

Megmaradva a tapasztalt változásnál (vagyis nem kitérve az állami rend lazulása, felbomlása lehetséges pozitívumainak kérdésére – arra, hogy ennek egyáltalában véve mikor milyen előnyei vannak), mind feltűnőbb a hivatalosan érvényben levő (vissza nem vont) jogrend, törvények következtelen alkalmazása (illetve alkalmazásának a mellőzése). A rendszer működésének szabályai bizonytalanokká váltak. Az állampolgárok számára nem adnak megnyugtató fogódzót. Ami tegnap még érvényes tudásként igazolódott vissza, az ma már nem feltétlenül – és esélytelen megjósolni, hogy mi lesz holnap. Nem lehet tudni, hogy miért fognak jutalmazni és miért büntetni. Az egyik embert ezért, a másikat másért. Az egyik esetben ezért, egy másikban az ellenkezőért. Olyan játszma folyik, amelyben nincsenek pontos játékszabályok. Hol ezzel, hol valami egyébvel lehet sikert elérni, győzni. X-nek ez a cselekedete, Y-nak az ellenkezője vezet eredményre. Nagymértékben független tőled, hogy mikor mivel nyersz, illetve mivel vesztesz. Illuzórikusnak, félrevezetőnek bizonyul a törvénytisztelet olyan társadalomban, ahol a kétszer kettő hol négy, hol más. Az egyik ember vonatkozásában négy, a másikéban más. Ahol azt tapasztalni, hogy valamiféle rendszertelenség, szeszélyes ingadozás a szabályszerű.

Mi lehet az oka, hogy társadalmi környezetünk jelenségeit összefüggésteleneknek, működését kiszámíthatatlannak érzékeljük? Talán mert jelentős mértékben a döntéshozóinak „úri kedve”, önkénye mozgatja. A döntéshozók akaratában és cselekedeteiben pedig nagyfokú következetlenség, szubjektív szeszély érvényesül.

*

A rendszer egészének mozgásaihoz hasonló a helyzet a kommunikációban. Ahogy nem lehet valaki a törvényesség bajnoka, úgy – ilyen körülmények között – az igazság bajnoka sem lehet. Ahogy nem számít érdemnek a jogkövető magatartás, úgy az igazmondás sem érdem.

A kanti felfogásban a tudományos igényű, megbízhatóságra törekvő párbeszéd fejleszti az egyének gondolkodását, elősegítve az önállóvá (mint fogalmaz: „nagykorúvá”) válásukat. Ily módon megalapozva együttműködési képességüket, társadalmi együttélésük összhangját. Ezzel szemben a „féktelen Én” kommunikációja nem igényel sem hitelességet, sem tudományos következetességet. Fölösleges lenne valamely állítás igazságtartalma mellett érvelni, azt tények felmutatásával vagy logikai eszközökkel alátámasztani. A szubjektív vélekedésnek nincs ilyen igazmondási „kényszerképzete”, bizonyítási szándéka.

A jelenlegi tapasztalatok szerint – mintegy stirneri mintára – lecsökkent a tétje annak, hogy egy kijelentés helytálló vagy téves. Hír és álhír, információ és dezinformáció, igaz és hamis állítás a gyakorlatban mindinkább egyenértékűnek számít. Az ilyen kommunikáció felszabadítja a hírképző („hírtermelő”) fantáziát: megóv az „igazmondás” görcsös kényszerétől. Egy hír elterjedéséhez (elterjesztéséhez) pedig nem mindig szükséges, hogy legyen valóságalapja – olykor az is elég, hogy késztetést érzek (esetleg mert megbízást kaptam) a „legyártására”.

A hírképző fantázia felszabadításának másik formája, hogy elhalóban van a felelős emlékezet. Az információalkotás „féktelensége” elold a felelős emlékezés (akár csak a tegnapi állításomra való visszaemlékezés) terhétől. Megkötöttségek nélkül beszélhetek (nyilatkozhatok) ugyanarról – szinte minden pillanatban újra megszületőként – egyszerű, máskor máshogy. Szétesik, megszűnik a folytonosság, darabokra törik a folyamat.

Megesik, hogy egy információ naponta – olykor szinte egészen – újjáalakul. Mintha teljesen előről kezdődne a közlés: a hír üzenete rendre megváltozik. Mintha – a korábbi közléstől elvonatkoztatva – az alapját képező esemény minden nap megint megtörténne. Ez a gyakorlat a hírfogyasztó közönséget is „ma születettként” kezeli, amely úgysem emlékszik arra, hogy mi hangzott el tegnap. Vagy ha esetleg emlékszik, akkor sem tulajdonít az önellentmondásoknak jelentőséget. Vagy ha mégis tulajdonít, annak sincs különösebb súlya, mert az értetlenkedésének nem tulajdonítanak jelentőséget. (Semmi gyakorlati tétje nincs ennek az egésznek.) Ezzel is megkönnyítve az „információk” szabad megváltoztatását, különböző, egymásnak ellentmondó állítások „féktelen” cserélgetését.

Nem feltétlenül azért lesz közreadott hír egy állításból, mert igazságértékkel rendelkezik, hanem mert rendelkezésre áll a közléséhez, terjesztéséhez szükséges eszköz: megfelelő hatalom áll mögötte.

Ehhez képest másodlagos kérdés, hogy van-e vagy nincs bármi igazságtartalma. Számos hírnek csupán az „alkotó fantázia”, valamilyen teljesen szubjektív ötlet a szülőanyja. Éltetője, közlésének végső mozgatója pedig személyi (illetve intézményi) önkény.

*

A szabályokat döntőgető, feloldó társadalmi környezetre az egyének különböző jellegű magatartásokkal reagálnak.

– Igazodnak, alkalmazkodnak a társadalmi atmoszféra – kategorikusan nem megfogalmazott – sugallatához: Cselekedj a saját kockázatodra, hiszen másképp úgysem tehetsz. Az ésszerű gondolkodásnak arra kell alapozni, hogy a külső dolgok esetlegesek. Az egyén kénytelen elsősorban önmagára és a véletlen szerencsére számítani. A pillanatra tervezni és a pillanatban élni.

– Egyesek úgy látják, hogy a társadalmi „elveszettség” légkörében is kínálkozik kapaszkodó, menedék. A véletlen szerencse némiképp megtámogatható azzal, hogy a – hivatalosan nem visszavont – jogi törvények helyett a személyes, illetve csoportos kapcsolatépítéssel próbálkoznak. Valamilyen „kapcsolati tőke” kiaknázásával. Amiben persze az is benne van, hogy akit ma esetleg felemelnek, azt holnap visszajéjtik vagy még rosszabb sorsra juttatják.

– Az egyén számára a stirneri öntörvényűség is egyfajta kiút. A kalkulálhatatlan, előreláthatatlan következmények világában a saját szeszélynek való engedelmesség is racionális viselkedés. Az eredmény kiszámíthatatlan, de a „féktelen Én” eléri az elsődleges célját: nem tesz engedményt. Ma „jóllakott” – a Holnap pedig nem létezik. Utána a vízözön.

*

A karkai világban rend van. A kisember számára átláthatatlan rend. Az Ő rendjük. A hatalom rendje. A bürokrácia személytelen rendje. A vezető politikus gesztusa azonban arra figyelmeztet, hogy a mi társadalmi környezetünkben nincs rend. Azt valamiféle esetlegesség, szeszély hatja át. Az Ő szeszélyük. A hatalom szeszélye. Ami azután különböző önkények hullámszásában, csapongásában ölt testet. A hivatalos jogi szabályozás érvényesülését keresztezi, bizonytalaná teszi a személyi önkény.

A stirneri egyén saját maga akar lenni. Ezért enged a pillanatnyi vágyának és vállalja a következmények kockázatát. Ő a kockáztatásalanya. Önként, szabadon kockáztat. A szeszélyesnek érzékelt társa-

dalmi világban (ahol nem lehet felismerni, előre tudni a következményeket) szintén kockáztat az egyén, de ezt nem önszántából teszi. Amikor nem megjósolható, hogy a kétszer kettő mikor mennyi lesz, és hogy kinek a számára mennyi, akkor az egyén – akarva, nem akarva – belekényszerül a kockáztatásba.

Mindamellettt látni kell, hogy a féktelen (gyakran önmagának is meglepően viselkedő) egyénnek nem teljesen idegen terület egy szétesett, jogilag nem szigorúan rendezett társadalmi környezet: szubjektív önkénye viszonylag otthonosan mozog a szilárd szabályoktól mentes külső világban. (Nem talál benne rendet, de azt nem is igényli: úgysem tudna/akarna vele mit kezdeni.) Ez a környezet kedvező terep a stirneri embertípus terjedésére. Számára külső szabályok nem léteznek és a tételes jog sem akadály, mivel cselekedeteire önmagát jogosítja fel. („Minden jogot magamból vezetek le – fogalmaz Stirner –: jogom van bármire, ami a hatalmamban áll.”) Az ilyen egyén magatartása attól válik egységessé, egypólusúvá, hogy – elutasítva a külvilághoz való (akár saját érdekében, javára történő) alkalmazkodást – következetesen a féknélküli önkénye irányítja.

A társadalmi bizonytalanság légkörének ez a magatartásmód felel meg leginkább – nem véletlenül erősödik a társadalom-lélektani motiváció szeszélyesen viselkedő individuumok kinevelődésére. A mind az egyénben mind társadalmi környezetében teret nyerő ötletszerűség lényegében egymásra talál. A rendszer megbízhatatlansága megkönnyíti a megbízhatatlan egyén boldogulását: a kisebb (mert csapongó) elvárása számára kedvezőbben, nagyobb százalékban teljesül.

Egy olyan világban, amely nem ismeri a megnyugtató eligazodást segítő szabályszerűségeket, a szigorúan jogkövető magatartás az illető eltévedéséről tanúskodik. Ahol nincsenek egyértelműen világos játékszabályok, ott bajnoknak lenni képtelenség. (Legfeljebb kinevezés alapján – de az megmérettetés híján mégis csak más.) *A rendszeridegenséget*, ezért a nevetségessé válást mondja ki a „bajnok” minősítés.

FORDULAT 24

TÁRSADALOMELMÉLETI FOLYÓIRAT

TÁRSADALMI REPRODUKCIÓ

Csányi Gergely, Gagyi Ágnes, és Kerégyártó Ágnes
Társadalmi reprodukció. Az élet újratermelése a kapitalizmusban

Wally Seccombe
A háziasszony és munkája a kapitalizmusban

Wilma A. Dunaway
A félproletár háztartás a modern világrendszer *longue durée*-je folyamán

Nancy Fraser
A tőke és a gondoskodás ellentmondásai

Gregor Anikó
Nem vész el, csak átalakul? Kísérlet a neoliberaisneopatriarchátus fogalmának magyarországi alkalmazására

Csányi Gergely és Kerényi Szabina
A „jó anya mítosza” Magyarországon a reprodukív munka és a piac globális történetének szempontjából

Kathryn Russell
A szülés és a reprodukív technológiák értékelméleti megközelítése

Dés Fanni
„470-et adott és csak egy kicsit fojtogatott” - Szegénységben élő nők a félperiféria és a centrum között. Prostitúcióban élő magyar nők Zürichben

Mészáros György
Az LMBT+ identitás és mozgalom politikai-gazdaságtana a félperiférián

Gagyi Ágnes
Informális gazdaság, népi önszerveződés, és „posztneoliberais” baloldali rezsimek Latin-Amerikában
(V. Gago: Neoliberalism from below)